

بررسی و تحلیل کتابچه‌های مالیاتی جمع و خرج ایالت همدان و قراگوزلو در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۶ ق

رضا صحت‌منش^۱، احمد دستوان^۲، مصطفی آقابیگی پور^۳

(دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۲۱، پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۲/۳۱)

چکیده

پژوهش حاضر برآن است، کتابچه‌های جمع و خرج همدان و قراگوزلو را در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۶ ق، بازخوانی و تحلیل نماید و به این پرسش پاسخ دهد که کتابچه‌های مالیاتی همدان و قراگوزلو مشتمل بر چه عواید، هزینه و اطلاعات اقتصادی است و چه کمکی به فهم تاریخ دیوانی و اقتصادی منطقه می‌کند؟ داده‌های اصلی پژوهش از کتابچه‌های دخل و خرج مالیاتی همدان استخراج و از منابع دست اول تاریخی، اسناد و تحقیقات جدید برای توضیح اصطلاحات دیوانی و سیاقی استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان داد، مالیات بر زمین‌های کشاورزی مهم‌ترین منبع مالیاتی همدان در عصر قاجار بود. در این راستا، بیشترین مخارج مالیاتی همدان به سران ایل قراگوزلو متشکل از عالی‌شأن، سران نظام و نیز هزینه نگهداری افواج، سواران و مستحفظان راه‌ها اختصاص یافته بود. بعد از مخارج قشون، مصارف دیوانی، حقوق و مزایای حاکم و متولیان، و عوایدی کدخدایان قرار داشت. میزان اندکی از درآمدهای ایالتی به‌مصرف محلی، توسعه کشاورزی و هزینه‌های عمرانی می‌رسید.

واژگان کلیدی: کتابچه‌های مالیاتی جمع و خرج، سیاق، همدان، قاجار، قراگوزلو.

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه جیرفت (نویسنده مسئول): Email: rezasehhat@ujiroft.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد تاریخ، گرایش اسناد و مدارک آرشیوی دانشگاه تهران؛

Email: ahmaddasttavan69@gmail.com

۳. کارشناسی ارشد تاریخ، گرایش اسناد و مدارک آرشیوی دانشگاه تهران؛

Email: mostafaaghabeigipour@gmail.com

مقدمه

در ایران عصر قاجار، نظام دیوانی و حکومتی در پایتخت متمرکز بود و سایر ایالات و ولایات از مرکز اداره می‌شدند. هرچند، ارتباط چندان پایداری میان مرکز حکومت و ولایات برقرار نبود، بیشتر درآمدهای حکومت مشتمل بر مالیات ارضی، گمرک، مالیات بر احشام، از ولایات تأمین می‌شد. ایالات و ولایات ضمن تأمین مخارج خود و هزینه‌های جاری، باید اضافه درآمد خود را به حکومت مرکزی پرداخت می‌کردند. در ایران، نظام مالیاتی و زمین‌داری به هم وابسته بودند؛ زیرا ایران، سرزمینی کشاورزی بود و بیشترین درآمدهای مردم و حکومت از زمین به‌دست می‌آمد؛ از این‌رو، برای کسب درآمدهای مناسب، توجه حکومت بر ایالاتی متمرکز بود که در زمینه کشاورزی رونق داشتند. مهم‌ترین ایالات و منبع اصلی درآمد دولت از ایالات آذربایجان، گیلان، اصفهان، فارس، خراسان، عربستان (خوزستان)، تهران و کرمان بود.

در این میان، همدان یکی از مناطق کسب درآمد مالیاتی حکومت در عصر قاجار به‌شمار می‌آمد؛ زیرا زمین‌های کشاورزی و سرزمینی غله‌خیز داشت؛ بنابراین از مالیات نقدی و جنسی درخور توجه‌ای شامل گندم، جو و کاه برخوردار و هر سال محل حضور مودیان مالیاتی، مستوفیان، مباشران و خوانین بود. هنگام دریافت مالیات و برداشت محصول، تعداد زیادی از مقامات یا مباشران و نمایندگان آنان، با در دست داشتن حواله‌ها و برات‌ها، در همدان گرد می‌آمدند.

برای بررسی شیوه مالیات و سازکار دریافت آن و نیز مخارج مالیاتی، از کتابچه‌های سیاقی مالیات همدان در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۶ ق، استفاده شده و کتابچه جمع و خرج سال ۱۳۰۴ ق^۱ برای پردازش و تطبیق با کتابچه جمع و خرج همدان و قراگوزلو در سال ۱۳۰۶ ق^۲ بررسی شده است. کتابچه اخیر، شامل ۱۶ برگ در قطع ۲۰×۱۶ سانتی‌متر، به خط شکسته نستعلیق و سیاق، مهر شده به‌دست مستوفی‌الممالک و در زمان حکمرانی شاهزاده احمد میرزا عضالدوله در همدان است. این دسته از اسناد به خط سیاق نوشته شده بودند و برای خوانش آن‌ها، تسلط بر دانش سندشناسی ضرورت دارد؛ از همین‌رو، تاکنون کمتر مورد توجه پژوهشگران تاریخ قرار گرفته‌اند. بازخوانی و بررسی این اسناد، اطلاعات دست اول فراوانی در زمینه‌های گوناگون از جمله تاریخ

۱. با شماره دسترسی ۹۱۶۰ در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.

۲. با شماره دسترسی ۹۱۶۲، در مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

اقتصادی، اجتماعی، محلی، رجال‌شناسی، کشورداری، مشاغل، جغرافیای تاریخی، قشون و مباحث سندشناسی به دست می‌دهد.

پرسش اصلی و فرضیه؛ به‌منظور پرداختن به کتابچه‌های مالیاتی، این پرسش مطرح شد که کتابچه‌های مالیاتی همدان و قراگوزلو مشتمل بر چه عواید، هزینه‌ها و اطلاعات اقتصادی است و چه کمکی به فهم تاریخ دیوانی و اقتصادی منطقه می‌کند؟ با بررسی مقدماتی، این فرضیه مطرح شد که میان شیوه جمع و خرج مالیات با ساختار سیاسی و اجتماعی عصر قاجار رابطه دوسویه‌ای برقرار بود. توزیع و اختصاص درآمدهای مالیاتی به افراد و گروه‌های مختلف، نشان‌دهنده اهمیت نقش و پایگاه اجتماعی آنان در نزد نظام قاجاری است.

روش

منابع اصلی پژوهش پیش‌رو، دو کتابچه سیاقی و مالیاتی ایالت همدان و قراگوزلو در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۶ ق هستند. ابتدا، نویسندگان اسناد را نسخه‌برداری و از سایر منابع، اعم از منابع دست اول و تحقیقات جدید برای کمک به تحلیل و پردازش این اسناد استفاده کردند. شیوه اصلی پژوهش، استناد به آمار مستخرج از اسناد بود و همراه آن به توصیف و تحلیل مفاهیم سیاقی و مالیاتی پرداخته شد.

پیشینه پژوهش

هرچند، کتابچه‌های سیاقی زیادی در مراکز مختلف آرشیوی وجود دارد، تعداد مقاله‌هایی که به‌طور مفصل به این نوع از پژوهش‌ها پرداخته باشند، بسیار اندک است. با وجود این، پژوهش‌هایی چند در این زمینه انجام شده است که به‌طور خلاصه به آنها اشاره می‌شود: عبدلی آشتیانی، علاوه بر استنساخ «کتابچه مواجب و سیورسات اطبا و جراحان فوج ظل السلطان»^۱، میزان دریافتی هر طبیب و جراح را توضیح داده است. همچنین ایشان به‌بازخوانی «کتابچه انبار ذخیره به خط سیاق (۱۳۰۲ ق)»^۲ نیز پرداخته و ورودی و خروجی ارقام و اجناس این انبار عصر مظفری را شرح داده است. روستایی و عبدلی آشتیانی، در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی کتابچه جمع و خرج ولایات ایران در

۱. عبدلی آشتیانی، (۱۳۹۲).

۲. عبدلی آشتیانی، (۱۳۹۲).

عصر ناصری^۱، تنها به بازخوانی کتابچه پرداخته و هیچ توضیح مفصلی درباره مفاهیم سندی-سیاقی این کتابچه ارائه نکرده‌اند. کاظم بیگی و حسینی، در پژوهشی با عنوان «مالیات و هزینه‌های ولایات در دوره قاجاریه: کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود (۱۲۹۴-۱۲۹۵ق)»^۲، ابتدا مقدمه‌ای درباره تشکیلات اداری عصر قاجار بیان نموده، سپس تحولات ناحیه بسطام و شاهرود را در عهد قاجار بررسی کرده‌اند. آنان در ادامه به نسخه‌برداری و بازخوانی این کتابچه مبادرت ورزیده و در نسخه‌برداری خود به توضیح مفاهیم سندی-سیاقی نیز توجه نموده‌اند. این مقاله از نمونه پژوهش‌های مفید درباره کتابچه‌های سیاقی است.

وجه اشتراک پژوهش پیش‌رو با تحقیقاتی که در بالا ذکر شدند، در آن است که به بازخوانی کتابچه‌های مالیاتی پرداخته است. اما، تفاوت نوشتار حاضر با پژوهش‌های فوق در آن است که تنها به بازخوانی کتابچه‌های مالیاتی بسنده ننموده است و فراتر از آن، با تکیه بر علم آمار، سعی در پردازش کتابچه‌های مالیاتی دارد.

خط سیاق

کتابچه‌های مالیاتی که در پژوهش از آن استفاده شده، با خط «سیاق» نوشته شده‌اند. «سیاق» از واژه «سوق» عربی به معنای آیین، رویه، روش، اسلوب سخن و طرز جمله‌بندی است. در تداول زبان عربی معنی صدق زن (مهریه زن) هم دارد (فروغ اصفهانی، ۱۳). اصطلاح «سیاق» در زبان فارسی به صورت «سایاگ» نوشته شده است (روستایی، ۵۲۸). تفرشی، دبیر قاجار، در کتاب خلاصه‌السیاق، واژه سیاق را علمی دانسته که با دانستن آن «مجهولات ارقام از نقد و جنس» معلوم می‌شود (۴). در اصل «سیاق»، شیوه‌ای از عددنویسی رمزگونه است که برای ثبت و آگاهی از ارقام نقدی (پول) و جنسی (اوزان کالا) در گذشته متداول بود. تمام درآمدها و هزینه‌های جاری در جامعه با این ارقام از سوی اشخاص، کسبه، تجار و مأموران در دیوان‌های محاسبه ثبت می‌گردید و ممیزان و حساب‌داران زیر نظر مستوفیان، بر دخل و خرج این درآمدها و هزینه‌ها نظارت داشتند (صفی‌نژاد، ۹). حساب سیاق در ایران بر دو نوع بود؛ حساب سیاق نقدی و جنسی. واحد حساب سیاق نقدی دینار بود. حساب سیاق جنسی برای تعیین کمیت کالاهایی به کار

۱. روستایی، محسن و عبدلی آشتیانی، اسدالله (۱۳۹۱).

۲. کاظم بیگی، محمدعلی و سیدحسینی، مصطفی (۱۳۹۰).

می‌رفت که مقدار آن با وزن محاسبه می‌شد. از کلمات من و خروار نیز برای تعیین میزان آن استفاده می‌شد. در دوره قاجار بخش مهمی از مکتوبات تاریخی و ادبی و کتابچه‌های مالی و نسخه‌های خطی، محاسبات دیوانی و تجاری، به این خط نوشته شده است. خط سیاق، قرون متمادی در ایران متداول بود و از قرن چهارم به بعد به‌طور جدی در متون دیوانی راه یافت، تا اواخر دوره قاجار، یگانه وسیله متعارف برای بازرگانان، منشیان، مترسلان و مستوفیان بود که می‌خواستند ارقامی را ثبت و ضبط کنند (فروغ اصفهانی، ۱۴؛ روستایی، ۵۲۹). دوره قاجاریه، همانند دوران پیشین، سیاق‌نویسی رواج عمده داشت. علت رواج این شیوه، ناشی از وسواس و دقت، به‌منظور پیشگیری از جعل و دخل و تصرف در اسامی، مقادیر، و تاریخ تحریر متن اسناد بود. گفتنی است که همه حساب و کتاب‌های مستوفیان و نیز تجار تا سال ۱۳۰۷ ش با خط سیاق ثبت می‌گردید. بعد از این تاریخ، اعداد ریاضی جایگزین خط سیاق و به‌تدریج این خط به فراموشی سپرده شد.

شیوه اجرایی جمع‌آوری مالیات

اسناد مالیاتی، از جمله کتابچه‌های سیاقی، در «دیوان استیفا» تهیه و تنظیم می‌گردید. دیوان استیفا سومین نهاد دیوان‌سالاری عهد اول قاجار بود که به «استیفای ممالک» نیز موسوم بود. در دیوان استیفا، امور مالی و مالیاتی کل مملکت، حسابداری، ممیزی و تنظیم دفاتر مالی صورت می‌گرفت (اعتماد السلطنه، ۱/۱۴۸۰). مستوفی‌الممالک، ریاست دیوان استیفا را بر عهده داشت. مهم‌ترین وظایف او عبارت بود از: نظارت بر حسن اجرای مقررات مربوط به امور مالیه در کشور، تعیین جمع و استیفای وجوه گمرک، دریافت صورت مخارج حکومتی و حقوق مالیاتی مربوط به حکام ولایات، پرداخت حقوق اجزا و ارکان حکومت، رسیدگی به صحت عیار مسکوکات و ضرابخانه حکومتی (دهنوی، ۸؛ خسروبیگی، ۳۹؛ مصدق، ۲۴؛ موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، مجموعه ق، سند شماره ۶۸). مستوفی، زیر نظر مستوفی‌الممالک، اداره امور مالیاتی را بر عهده داشت. او برای هر یک از ولایات قلمرو خود، هر سال دستورالعمل جمع و خرج (بودجه) ترتیب می‌داد. دستورالعمل ولایات قبل از عید نوروز آماده می‌شد و به تایید مستوفی‌الممالک، صدراعظم و شاه می‌رسید. بعد از تصویب، برای اجرا به ایالت ارسال می‌شد. حکام ایالات وظیفه داشتند بر اساس این دستورالعمل، مالیات‌ها را

در ایالات خود هزینه کنند و باقی مانده آن را به خزانه ارسال کنند (سام، ۱۲-۱۳؛ مستوفی، ۴۲۱/۱؛ لمبتون، مالک و زارع، ۳۰۸).

نام‌گذاری مستوفیان ایالات و ولایات، بر اساس نام محلی بود که در آنجا انجام وظیفه می‌نمودند؛ مانند مستوفی آذربایجان یا کاشان. کسانی که در انجام امور به مستوفی کمک می‌کردند، سررشته‌دار بودند. علاوه بر سررشته‌داران، چند نفر نویسنده نیز به مستوفی کمک می‌کردند و مواجب آنها از رسومات دریافتی پرداخت می‌شد. دفترنویسان نیز افرادی بودند که کلیه قوانین و بروات را در دفاتر بعضی از مستوفیان ثبت می‌کردند. وظیفه دیگر آنها رفع نواقص اسناد خرج حساب ولایات و حکام بود (مصدق، ۳۵-۳۲؛ مستوفی، ۴۲۲، ۴۲۵). خزانه عامره از دیگر اجزای دیوان استیفا بود و جزو بیوتات سلطنتی محسوب می‌شد. وظیفه این نهاد، دریافت مالیات و کلیه حقوق دیوانی از اداره استیفا و دیگر ادارات و پرداخت وجوه و مخارج دولتی مطابق کتابچه دخل و خرجی بود که دیوان استیفا حاضر می‌کرد. کارگزاران خزانه عامره در پایان هر سال محاسبات خود را ارائه می‌دادند و پس از رسیدگی از سوی مستوفی‌الممالک و اداره استیفا، محاسبات به امضای سلطان می‌رسید (اعتمادالسلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳/۳۹۱).

مالیات‌های دوره قاجار، عمدتاً مالیات ارضی، سرانه بر درآمد پیشه‌وران و تعرفه‌های گمرکی بود. این نوع مالیات در نواحی مختلف متغیر بود. املاکی که به رسم تیول واگذار شده بود، از مالیات معاف بودند. از بازرگانی داخلی و خارجی نیز کم و بیش مالیاتی اخذ می‌شد. میزان مالیات به‌طور کلی بسته به جنس محصول و مقدار آب و بنا بر نوع محصولات محلی یا رسم و عادت قدیم، نقدی یا جنسی پرداخت می‌شد. مالیات ارضی، حدود یک‌پنجم از کل درآمد زمین، به‌صورت جنس و معمولاً گندم، جو، برنج یا کاه بود. گاهی تا ۲۵٪ و حتی ۳۰٪ محصول هم می‌رسید. باید توجه داشت، منشأ مالیات در همه جای ایران یکسان نبود و در ایالات و ولایات مختلف، متفاوت بود. حتی در نقاط یک ایالت هم متفاوت بود. سنگینی بار مالیات در ایران بر دوش طبقه دهقان بود. احتمالاً، میزان مصادره‌های نامنظم هم حدود ۱۰٪ تا ۱۵٪ بود. به این ترتیب، میزان کلی استثمار کشاورزی در چند دهه اول قرن نوزدهم (از ۱۸۰۰ تا ۱۸۷۰م) حدود ۲۵٪ تا ۴۰٪ می‌رسیده است. ظاهراً، این رقم در سال‌های (۱۸۷۰ تا ۱۸۹۰م) نیز افزایش یافته است. بدین ترتیب، کل بار مالیاتی در چند دهه آخر قرن سیزدهم/نوزدهم، باید حدود ۳۵٪ تا ۴۰٪ افزایش یافته باشد (همایون کاتوزیان، ۷۶؛ سایکس، ۵۵۴/۲؛ جمالزاده، ۱۲۱-۱۲۰).

مستغلات شهری و اموال منقول، از پرداخت مالیات معاف بودند. مالیات دکان‌دارن، پیشه‌وران و تجارت با بی‌نظمی روبه‌رو بود. گاهی به‌صورت سرانه یا مالیات سرشماری دریافت می‌شد. مالیات بر سود کسب و تجارت، حدود ۲۰٪ برآورد شده بود. این نوع مالیات، بر اجاره‌خانه‌ها، کاروان‌سراها، حمام‌ها، دکان‌ها، آسیاها و کارخانه‌ها بسته شده بود؛ اما به‌ندرت گرفته می‌شد. مردم علاوه بر پرداخت انواع مالیات مرسوم و مستمر، به پرداخت مالیات اتفاقی یا اعانه نیز ناگزیر بودند. این نوع مالیات‌ها در مواقع اضطراری از جمله جنگ و حمله خارجی دریافت می‌شد. مالیات را نخست با جنس برآورد، سپس با مأخذ معینی به نقد تبدیل می‌کردند. این روش، به «تسعیر» معروف بود. گاهی برای مقاصد خاصی مانند تعمیر، یا ساختن قنات، در مقدار مالیات، تخفیف قایل می‌شدند (پاولویچ، تریا و ایرانسکی، ۱۴؛ کرزن، ۵۶۱/۲-۵۶۰-۵۶۴؛ فشاهی، ۱۷۵؛ لمبتون، مالک و زارع، ۳۱۲، ۲۸۷).

بنابر فرمان‌های سال‌های ۱۳۰۳ق/۱۸۸۵م که در شورای سلطنتی صادر شد، اصلاحاتی در وصول مالیات صورت گرفت. بر اساس این فرمان‌ها، حکام، کدخدایان و ریش‌سفیدان هر ولایت گرد می‌آمدند و مالیات هر روستا از دفاتر مستوفیان و با نظر شورای محلی اصلاحات ولایتی تعیین و به کدخدا ابلاغ می‌شد و او موظف بود بدهی مالیاتی را ماهیانه پرداخت کند. برای جلوگیری از باج‌گرفتن کدخدایان و محصلان مالیات، متن فرمان به اطلاع عموم می‌رسید. اختیار وضع مالیات برای مصارف محلی از محصلان سلب و به مردم محل واگذار شد. برای هر ولایت یک مستوفی و یک سررشته‌دار تعیین شد تا به اتفاق، صورت‌های مالیاتی را تهیه کنند. محصلان مالیاتی از رفتن به دهات منع شدند، در نتیجه مالیات‌های اضافی مانند «پیشکش»، «خلعت‌بها»، «قلوق»، که برای محصلان مالیاتی وصول می‌شد، «ناز شست»، یا مالیات عید دریافت نمی‌کردند و حکام نیز به حکومت مرکزی باج شخصی نمی‌پرداختند. همچنین، در فرمان ۱۳۰۷ق/۱۸۸۹م، املاک را دوباره ممیزی و به دسته‌های مختلف تقسیم نمودند (لمبتون، مالک و زارع، ۳۱۴-۳۱۲). البته، این اصلاحات چندان تغییری در بهبود شیوه مالیات ایجاد نکرد.

تحولات محلی همدان در عصر قاجار

همدان از نظر موقعیت، در شمال تهران واقع شده بود؛ از همین‌رو از اهمیت زیادی برخوردار بود؛ به‌گونه‌ای که همدان را به شاهراه مهم دسترسی به پایتخت از سمت

شمال تبدیل می‌نمود (افضل‌الملک، ۲۹۹؛ خاوری شیرازی، ۱۴/۱؛ دروویل، ۳۶۷). همدان با داشتن ارتفاعات مهمی چون الوند، سرزمینی کوهستانی محسوب می‌شد و این ارتفاعات در حاصل‌خیزی این خطه بسیار اثرگذار بود. ایالت همدان در ابتدای قرن نوزدهم، کشتزارهای فراوانی داشت و به همراه آذربایجان، خمسه و کرمانشاه، یکی از نواحی اصلی کشت غلات بود. همچنین، وجود ارتفاعات، این شهر را به منطقه مهمی برای زندگی کوچ‌نشینی تبدیل نموده بود. دام و لبنیات از چادرنشینان الوند به تهران می‌رفت (عضدالملک، ۲۰۷؛ لمبتون، زمین‌داری و درآمد ارضی و اداره امور مالی در سده نوزدهم، ۴۴۹؛ فلاندرن، ۱۷۹؛ موریه، ۳۰۳؛ پولاک، ۶۱). بنابراین، در ابتدای عصر قاجار، در همدان زندگی سنتی و روستایی جریان داشت. در ابتدای قرن نوزدهم تقریباً ۵۰۰۰ نفر جمعیت و حدود ۲۰۰ خانوار یهودی در آنجا سکونت داشتند. همدان در این زمان، به‌لحاظ صنایع و تجارت شهرت چندانی نداشت. بسیاری از صنایع آنجا از جمله حریربافی و تولید پارچه از کار افتاده بودند. بازار محلی و کاروان‌سرای بزرگی در شهر و اطراف آن برقرار نبود. مهم‌ترین تولید آن، فرش‌های نمدی بود که برای تزیین و فرش نمودن منازل استفاده می‌شد. در کار تجارت، مدال و سنگ‌های تراشیده بودند (فلاندرن، ۱۷۷؛ اولیویه، ۵۰). تا نیمه قرن نوزدهم صنعت چرم‌سازی در همدان رونق گرفته و چرم‌های تولیدی آن به «چرم همدانی» مشهور بود (پولاک، ۳۹۲-۳۸۰). در همدان فرش‌های درجه دوم نیز تولید می‌شد.

همدان طی قرن نوزدهم، از شهری کشاورزی و با جامعه سنتی، به شهری جدید و با اقتصادی کارگاهی و بازرگانی تبدیل شد؛ عواملی چون تبدیل ایران به کشوری وابسته به قدرت‌های بزرگ، به‌ویژه وابسته به روس و انگلیس در این تغییر موقعیت موثر بودند. روس‌ها در توسعه زیربنایی برای تجارت در غرب ایران، یک راه جدید کالسکه‌رو از همدان تا تهران ساخته بودند که جاده دریای خزر را به تهران متصل می‌نمود. این راه موجب رونق تجارت شده و کالاهای روسی فراوانی در همدان موجود بود. کالاهای مختلف ایران، از دو مسیر، یکی از راه قدیمی تهران به همدان، کرمانشاه، بغداد، کربلا و بالعکس و دیگری از راه جدیدی که روس‌ها ساخته بودند، به اروپا حمل می‌گردید. همچنین، این دو راه، مسیر دسترسی کالاهای غربی به ایران نیز بود. در زمینه تجارت داخلی هم، همدان به شهری پرداد و ستد و تجاری تبدیل شد. همدان مرکز توزیع کالا به تمام بخش‌های کردستان بود. همچنین، بازار عمده و مهمی برای قبایل مختلف لرستان بود. تجارت

قالی‌های کردستان و عراق (عجم)، در همدان متمرکز شده بود و از طریق بغداد به خارج صادر می‌گردید. رونق بازرگانی همدان تا جایی پیش رفت که از سوی بازرگانان ملقب به «انبار ایران» شد (پولاک، ۳۵۸، ۳۰۹؛ ویشارد، ۱۳۹؛ جکسن، ۱۷۱؛ اوپن، ۷۲).

از دیگر عوامل مهم در تغییر و تحولات جامعه همدان در عصر قاجار، حضور خارجی‌ها در همدان و تأسیس سازمان‌های جدید در این منطقه بود. این موضوع غیر از حضور تجار و بازرگانان خارجی بود که هر سال به این شهر در رفت و آمد بودند. مبلغان آمریکایی، یک هیأت تبلیغی در همدان مستقر و یک بیمارستان در آنجا بنا کرده بودند. یک مدرسه دخترانه و یک مدرسه پسرانه نیز برقرار شده بود. مؤسسات مدرن دیگری از جمله تلگرافخانه و بانک شاهنشاهی بریتانیا نیز در همدان ایجاد شده بود. علاوه بر آن، تجارت‌خانه‌های مختلفی که در اسلامبول و شهرهای دیگر در کار تجارت در ایران و به خرید و فروش قالی مشغول بودند، در همدان نیز شعبه‌هایی برقرار کردند (ویشارد، ۱۴۱-۱۴۲؛ جکسن، ۱۷۲-۱۷۰؛ اوپن، ۷۲). شهر همدان متأثر از تحولات جدید، پیشرفت نمود. در حالی که ابتدای قرن نوزدهم، جمعیت چندانی نداشت، ابتدای قرن بیستم جمعیتی بیش از ۲۵,۰۰۰ نفر داشت، شهر گسترش یافت و دارای چهار محله بود. در اواخر قرن نوزدهم همدان جزو شهرهای صنعتی عصر قاجار محسوب می‌شد. صنعتگران همدانی در کار طلاکاری و نقره‌کاری بودند و ظروف مسی و محصولات چرمی نیز تولید می‌کردند. همدان تبدیل به مرکز عمده دباغی و چرم‌سازی ایران و به شهر دباغ‌خانه‌ها معروف شد. همچنین از پوست گاو و گوسفند اشیاء کاربردی و تجملی تولید می‌کردند. سایر اجناس از جمله زین و تسمه، جامه‌دان، کفش نوک‌تیز، نمدهای تزئینی و کلاه‌های پوستی تولید و به فروش می‌رسید. در این زمان، بازار همدان دکان‌های پررونق داشت و حدود ۵۰ کاروانسرا در شهر و اطراف آن فعالیت داشت (جکسن، ۱۷۲-۱۷۰؛ کرزن، ۷۲۰/۱؛ ۶۰۷/۲، ۶۸۶).

حضور یهودیان و افزایش جمعیت آن‌ها نیز نشان از رونق شهر همدان و تغییر وضعیت آن از شهری کشاورزی به صنعتی و بازرگانی بود. شهر در ابتدای قرن نوزدهم ۲۰۰ نفر یهودی را در خود جای داده بود، اما جمعیت یهودیان همدان در اواخر قرن نوزدهم به ۲۰۰۰ و در ابتدای قرن بیستم میلادی به ۵۰۰۰ تن رسیده بود. در اواخر، ۳۰۰ نفر ارمنی هم در همدان ساکن بودند. ارمنی‌ها، بیشتر به امور بازرگانی اشتغال داشتند و به روسیه وابسته بودند. تعدادی از آن‌ها هم به انگلیسی‌ها خدمت می‌کردند.

در آستانه مشروطیت در حالی که در تهران ۵۱۰۰ نفر یهودی ساکن بودند، این تعداد در همدان به ۵۳۰۰ نفر رسیده بود. یهودیان همدان در بازار شهر پذیرفته شدند و به تجارت اشتغال داشتند؛ از این رو، در رونق بازار محلی همدان نقش داشتند. (کرزن، ۷۲۰/۱-۷۱۹؛ جکسن، ۱۷۲-۱۷۰؛ اوبن، ۳۰۹؛ ویشار، ۱۴۲؛ چریکف، ۸۴).

تحلیل کتابچه‌های سیاقی ایالت همدان

نگارندگان برای استخراج شاخصه‌ها و ضوابط و نیز تحلیل و پردازش مالیات ایالت همدان و قراگوزلو، کتابچه‌های^۱ سیاقی مفاصاحساب سال‌های ۱۳۰۴ق و ۱۳۰۶ق، را بازخوانی و نسخه‌برداری کردند. از آن میان، عایدات ایالت همدان در چهار ردیف شامل مفرده، مالیات و فروعات، باقی محاسبه سال گذشته و نیز تحویل، تعیین گردید. همچنین میزان عایدات به تفکیک نقدی و جنسی در هر ردیف مشخص شد. در سند مشخص شده بود که واحد عایدات نقدی تومان و دینار^۲ و نیز واحد محاسبه عایدات جنسی خروار، من و سیر است.^۳ نگارندگان جمع کل عایدات نقدی و جنسی را نیز

۱. طومار یا دفتر مالیات است که مستوفی در آن میزان درآمدهای مالیاتی یک ناحیه را می نوشته است. (معین، ۱۳۴۲-۱۳۵۳).

۲. دستگاه پولی ایران در عصر قاجار، (شهبازی فراهانی، ۱۰۱-۷۴؛ پورشافعی، ۵۴-۵۳؛ Diplomatic and Consular Reports, 4

واحد پول	وزن و مقدار	جنس
پول	سکه عام و کم بها، پول سیاه	مس
شاهی	۵۰ دینار یا دو پول	مس- نیکل
صنار	صد دینار، دو شاهی	نقره- مس
عباسی	یک منتقال یا ۴/۶۴ گرم بود. چهار شاهی، ۲۰۰ دینار	زر- مس
قران	هزار دینار	نقره
تومان	ده هزار دینار	نقره

۳. برای درک مناسب عایدات و مخارج ایالت همدان، دستگاه وزنی و پولی ایران در عصر قاجار به قرار زیر توضیح داده شد. دستگاه وزنی ایران در عصر قاجار از واحدهای وزنی کوچک چون قیراط، برای سنجش سنگ‌های قیمتی، تا خروار، برای سنجش مقادیر کلان را در بر می‌گرفت. در جدول زیر مهم‌ترین واحدهای وزن را در عصر قاجار مشاهده می‌کنید:

جدول وزنی ایران در عصر قاجار، (جمال‌زاده، ۱۶۷؛ فلور، ۹۵-۶۳؛ عیسوی، ۶۱۵-۶۱۴ Diplomatic and Consular Reports, 4-5;

به‌دست آوردند. تمام دریافت‌های مالیاتی و مخارج، اعم از نقدی یا جنسی در جدول‌های تفکیکی، با اعداد مشخص و بر یک نمودار ترسیم شدند. در نمودار از درج هزینه‌های زیر ۲٪ خودداری شد. اما در جدول‌ها، تمام مخارج شرح داده شده است. نتایج بررسی سند در زمینه عایدات به قرار زیر است: (جدول شماره ۱).

جدول شماره (۱): عایدات ایالت همدان به تفکیک نقدی و جنسی در سال ۱۳۰۴ ق

درصد	جنسی (گندم، جو، غله، کاه) (خروار، من، سیر)	درصد	نقدی (تومان، دینار، قران)	عایدات (درآمدها) ایالت همدان در سال ۱۳۰۴ ق
۲۷٪	۱۲۲۹۹ خ و ۱۱۷۰۵ من و ۴۱ س	۴۵/۵٪	۷۳۹۷۱ ت و ۱۶۲۳ د	مفرده ^۱ (کل مالیات)
۱۶٪	۷۳۰۵ خ و ۸۳ من و ۱۳ س	۴۱٪	۶۷۳۶۳ ت و ۴۷۸۲ د	بابت مالیات و فروعات همان سال
۱۹٪	۸۶۸۷ خ و ۱۴۴ من و ۵۶ س	۴٪	۶۶۰۷ ت و ۶۸۳۱ د	بابت باقی محاسبه سال گذشته
۳۷/۵٪	۱۷۰۸۹ خ و ۱۹۰ من و ۷۲ س	۸/۹٪	۱۴۴۶۶ ت	تحويل
	۴۵۵۰۱ خروار و ۲۲ من و ۱۸۲ سیر		۱۶۲۴۰۸ ت و ۳۲۳۶ دینار	جمع کل عایدات

درآمد دولت از همدان همواره ثابت نبود و به تناسب اوضاع اقتصاد محلی دستخوش تغییر می‌شد. در برخی از سال‌ها متأثر از عواملی چون ناامنی، قحطی و بیماری، عایدات دولت از منطقه با رکود و نقصان روبه‌رو می‌شد. چنانکه در سال ۱۳۰۴ ق، همدان

مورد استفاده	مقدار	→ نام واحد
دارو	۰/۰۴۸ گرم	گندم یا جو
دارو و مقادیر کم	۰/۱۹۲ گرم	نخود
سنگ‌های قیمتی	یک‌بیستم مثقال یا ۰/۲ گرم	قیراط
سنگ‌های قیمتی و دواجات	۲۴ نخود یا ۴/۶۳۵ گرم یا ۹۶ جو	مثقال
	۱۶ مثقال تقریباً ۷۴ گرم	سیر
	۱۰ سیر یا حدود ۷۳۸/۲۸ گرم	چارک
وزن رسمی گمرک، فروشندگان	۴ چارک تقریباً ۲/۹۵۰ کیلوگرم	من تبریز (باتمان)
برای بارهای بزرگ و خرمن و مالیات جنسی	۱۰۰ من تقریباً ۲۹۴/۹۱۲ کیلوگرم	خروار

۱. مفرده عبارت است از محاسبه ولایات و ارباب التحويل چه هر شهری را که ذکر رفت، حساسی باشد که یک ساله اموال را چگونه صرف کرده‌اند (عبدالله بن علی، ۹۶).

۱۶۲,۴۰۸ تومان درآمد نقدی و ۴۵,۵۰۱ خروار عواید جنسی و غلات داشت (جدول شماره ۲). در این سال میزان مخارج ایالت همدان ۱۱۸,۱۲۰ تومان برابر با ۷۳/۷۲٪ کل عواید مالیاتی بود و میزان مخارج جنسی نیز ۱۳,۸۳۲ خروار برابر با ۳۰/۴۰٪ درآمدهای جنسی ایالت بود (جدول شماره ۲). بنابراین، همدان در سال ۱۳۰۴ ق، ۴۴,۲۸۸ تومان درآمد نقدی برابر با ۲۷/۲۷٪ و ۳۱,۶۶۹ خروار برابر با ۶۹/۶۰٪ عواید جنسی برای دولت داشت. در سال ۱۳۰۶ ق، میزان عایدات نقدی مالیاتی همدان به ۲۱۵,۳۵۰ تومان و عواید جنسی نیز به ۳۰,۱۱۵ خروار رسید (جدول شماره ۳). در این سال نیز میزان مخارج نقدی به ۱۶۷,۳۲۷ تومان برابر با ۷۷/۷۰٪ کل عواید نقدی و میزان مخارج جنسی به ۶,۰۶۶ خروار برابر با ۲۰/۱۴٪ کل عواید جنسی رسید (جدول شماره ۴). در این سال همدان ۴۸,۰۲۳ تومان برابر با ۲۲/۲۹٪ به صورت نقد و ۲۴,۰۴۹ خروار برابر با ۷۹/۸۶٪ به صورت جنسی برای دولت درآمد داشت.

جدول شماره (۲) مخارج ایالت همدان به تفکیک نقدی و جنسی در سال ۱۳۰۴ ق

مخارج ولایت همدان در سال ۱۳۰۴ ق	نقدی (تومان، دینار، قران)	درصد	جنسی (گندم، جو، غله، کاه) (خروار، من، سیر)	درصد
مصارف دیوانی	۴۵۸۹ ت	۳/۸۸٪	۲۰۷۴ خ و ۱۵۴ من و ۴۰ س	۱۴/۹٪
سرکاران عظام	۷۱۸۳ ت و ۱۴۹۶ د	۶٪	۴۹۸ خ	۳/۶٪
مواجب ^۱	۵۶۶۲ ت	۴/۷٪	۳۸۰ خ و ۸۴ من	۲/۷٪
عمله جات	۹۴۲ ت	۰/۷٪	۹ خ و ۸۴ من	-
شاهزاده گان	۲۰۷۱ ت و ۲۲۵۰ د	۱/۷٪	۴۹ خ	۰/۳٪
ارباب قلم ^۲	۲۷۳۵ ت و ۴۵۲۳ د	۲/۳٪	ندارد	-
اطبا	۱۰۰۳ ت و ۲ قران	۰/۸٪	ندارد	-
خوانین	۱۵۰۲ ت و ۳۵۵۰ د	۱/۲٪	۱۸ خروار	۰/۱٪
عمله جات خلوت همایونی	۵۴۰ ت	۰/۴٪	ندارد	-

۱. آنچه در وجه سایر نوکر برقرار باشد. (فروغ اصفهانی، ۲۴۸).

۲. کسانی بودند که به امور دفتری، ثبت محاسبات و هزینه‌ها در کتابچه‌ها و اجرای احکام و فرمان‌های نظامی می‌پرداختند (خانی‌زاده و حسن‌آبادی، ۳۳).

عالی شأن	۳۱۰۹۵ ت ۲۸۷۳ د	۲۶/۳٪	۱۵۴۰ خ و ۱۵۴ من و ۴۰ س	۱۱/۱٪
اهل نظام	۲۹۸۶۹ ت و ۴۵۰ د	۲۵/۲٪	۵۴۸ خ و ۹۸۱ من	۳/۹٪
پیشکاران	۲۴۷۹ ت و ۸۴۰ د	۲٪	۱۰۶ خ و ۹۶ من	۰/۷٪
پیشتازان ^۱	۱۷۳۴ ت و ۷۵۰ د	۱/۴٪	ندارد	-
سواران	۲۵۶۵۵ ت و ۱۳۰۰ د	۲۱/۷٪	۴۴۵ خ و ۱۶۶ من	۳/۲٪
خارج نظام ^۲	۱۲۲۶ ت و ۲۴۲۳ د	۱٪	۱۰۱۰ خ و ۱۹۲ من و ۴۰ س	۷/۳٪
مخارج ولایتی	۱۴۴۷۴ ت و ۲۹۶ د	۱۲/۲٪	۵۱۶۵ خ و ۱۶۲ من و ۲۶ س	۳۷/۳٪
تخفیف و تیول ^۳	۲۸۸۷ ت و ۲۱۳۰ د	۲/۴٪	۷۷۷ خ و ۴۴ من و ۱۳ س	۵/۶٪
حق الحکومه	۹۷۶ ت	۰/۸٪	ندارد	-
مقرری و مستمری ^۴	۹۴۹۵ ت و ۳۷۹۳ د	۸٪	۱۱۹۲ خ و ۵۸ من و ۳۱ س	۸/۶٪
جمع کل مخارج	۱۱۸۱۲۰ تومان و ۶۲۳۴ دینار		۱۳۸۳۲ خروار و ۷۵ من و ۱۹۰ سیر	

بیشترین مخارج ایالت همدان در سال ۱۳۰۴ ق به قشون ایالتی متشکل از عالی‌شأن ۳۱,۰۹۵ تومان (۲۶/۳۰٪)، اهل نظام ۲۹,۸۶۹ تومان (۲۵/۲٪) و سواران ۲۵۶۵۵ تومان (۲۱/۷۰٪)، اختصاص داشت که در مجموع، ۸۶,۶۱۹ تومان برابر با ۷۳/۲۰٪ مخارج ایالتی همدان را تشکیل داده بود (جدول ۲، نمودار ۱). هزینه‌های ولایتی‌ای که برای عمران و آبادی ولایت صرف می‌شد و می‌توان آن را مشروع‌ترین نوع هزینه دانست، تنها ۱۲/۲٪ بود. مصارف دیوانی (۳/۸۸٪)، مواجب (۴/۷٪) و حق الحکومه، (۰/۸٪) مخارج مالیاتی همدان را تشکیل داده بود. این نوع از هزینه‌ها، اختلاف آشکاری با مخارج قشون

۱. این گروه در جنگ‌ها و درگیری‌ها در صفوف مقدم ارتش حضور داشتند و جلوتر از سایرین حرکت می‌کردند (همو، ۳۷).

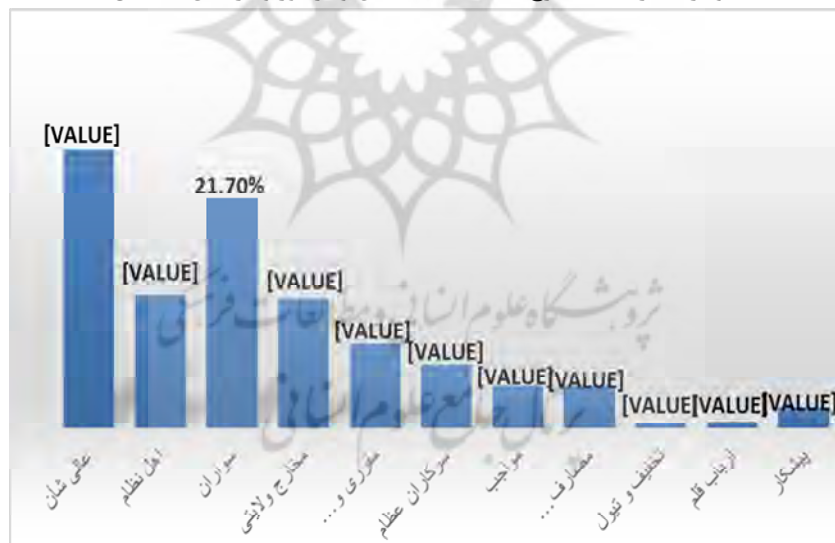
۲. آخرین رده در ساختار قشون قاجار که متشکل از دسته‌های کوچک پیاده و سواره‌نظام بودند (همو، ۳۹).

۳. عبارت بود از اختصاص عوایدی که به مناصب معین تعلق می‌گرفت، در بعضی موارد هم عبارت بود از اعطای زمین خالصه به جای حقوق و مواجب (لمبتون، مالک و زارع در ایران، ۲۶۶).

۴. آنچه از نقد یا جنس به‌طور استمرار ماهانه یا سالانه دهند (فروغ اصفهانی، ۲۴۸).

داشت. این اختلاف آشکار، نشان‌دهنده اولویت دولت و حاکم ایالت برای قشون و سواره‌نظام بود (جدول ۲). دلیل هزینه بالای قشون این بود که ایران در عصر قاجار، سپاه دایمی و موظف نداشت و تکیه اصلی دولت به نیروی سواره‌نظام ایالتی بود. در هنگام جنگ و خطر، نیروهای سواره‌نظام پراکنده را در ایالات مختلف احضار می‌کردند و به محض رفع خطر و بحران، قشون و سواره‌نظام را مرخص می‌نمودند و به ایالات و در خدمت حکام محلی و سران ایالات می‌فرستادند. بدین‌سان، در هزینه‌های حفظ، آموزش و نگهداری سپاه صرفه‌جویی می‌شد. هزینه‌های آنان را نیز ایالات پرداخت می‌کردند. بیشترین افراد قشون را سواران تشکیل می‌دادند. هسته اصلی قشون هم از سواران شاهسون، افشار و قراگوزلو و قراچه‌داغی تشکیل شده بود. محل ایلی فوج قراگوزلو در همدان و زیر نفوذ رئیس ایل و حاکم محل بودند. روسای ایل قراگوزلو با توان فراهم نمودن سواران جنگی زیاد، شاه را هم به وحشت می‌انداختند (مکنزی، ۱۸۷؛ گاردان، ۷۱-۷۵؛ فشاهی، ۶۴-۶۵؛ موریه، ۳۰۳) در نمودار شماره (۱) و نمودار شماره (۲)، ترتیب مخارج نقدی و جنسی ایالت همدان در سال ۱۳۰۴ ق، ترسیم شده است:

نمودار شماره (۱) مخارج نقدی ایالت همدان و قراگوزلو در سال ۱۳۰۴ ق

نمودار شماره (۲) مخارج جنسی ایالت همدان و قراگوزلو در سال ۱۳۰۴ ق

بر همان اساسی که کتابچه سیاقی سال ۱۳۰۴ ق بررسی گردید، کتابچه سیاقی سال ۱۳۰۶ ق نیز تحلیل و پردازش شد. نتایج ارزیابی کتابچه سال ۱۳۰۶ ق به ترتیبی است که در جداول و نمودارهای زیر آمده است:

جدول شماره (۳). عایدات ایالت همدان و قراگوزلو به تفکیک نقدی و جنسی (۱۳۰۶ ق)

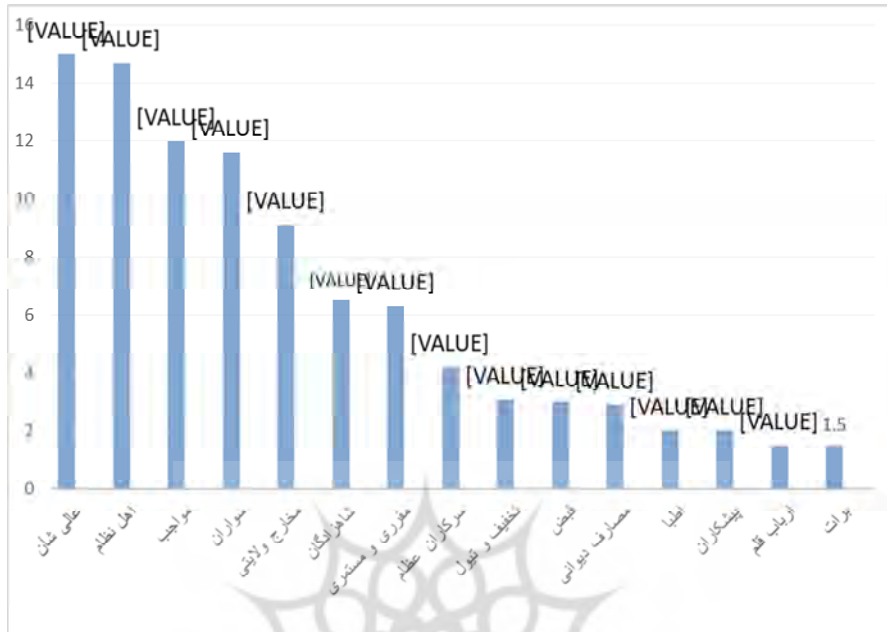
درصد	جنسی (گندم، جو، غله، گاه) (خروار، من، سیر)	درصد	نقدی (تومان، دینار، قران)	عایدات (درآمدها) ولایت همدان در سال ۱۳۰۶ ق
۳۰/۴٪	۸۲۳۸ خ و ۱۳ من و ۲۰ س	۳۱/۳٪	۶۷۵۲۶ ت و ۸۳۷ د	مفرده (کل مالیات)
۲۹٪	۷۳۲۲ خ و ۵۰۷ من و ۱۳ س	۳۱/۳٪	۶۷۴۲۳ ت و ۴۷۹۲ د	بابت مالیات و فروعات همان سال
۶٪	۸۷۴ خ و ۲۱ من و ۳۶ س	۰	۱۲۰ ت و ۲۸۲ د	بابت باقی محاسبه سال گذشته
۳۰/۶٪	۸۲۵۶ خ و ۶۶ من و ۹ س	۳۱/۵٪	۶۷۸۹۴ ت و ۴۹۵۰ د	من ذلک
۲/۲٪	۵۴۱۸ خ و ۶۵ من و ۳ س	۵/۷٪	۱۲۳۸۶ ت	تحویل
	۳۰۱۱۵ خروار و ۲۲ من و ۷۲ سیر		۲۱۵۳۵۰ تومان و ۸۶۱ دینار	جمع کل عایدات

جدول شماره (۴). مخارج ایالت همدان به تفکیک نقدی و جنسی (۱۳۰۶ق)

مخارج ولایت همدان در سال ۱۳۰۶ق	نقدی (تومان، دینار، قران)	درصد	جنسی (گندم، جو، غله، کاه) (خروار، من، سیر)	درصد
مصارف دیوانی	۴۹۰۸ ت و ۷۶۷۱ د	۲/۹٪	۵۱۲ خ و ۱۴ من	۸/۴٪
سرکاران عظام	۷۱۶۴ ت و ۵۴۳۰ د	۴/۲٪	۱۹۹ خ	۳/۲٪
مواجب	۲۰۲۳۶ ت و ۴۰۰۰ د	۱۲٪	۲۰۵ خ و ۲۵ من	۳/۳٪
عمله جات	۹۴۲ ت	۰/۵٪	۹ خ و ۸۴ من	۰/۱٪
شاهزاده گان	۱۰۹۰۱ ت	۶/۵٪	ندارد	-
ارباب قلم	۲۵۸۵ ت و ۴۵۲۳ د	۱/۵٪	ندارد	-
اطبا	۱۰۰۳ ت و ۲ قران	۲٪	ندارد	-
خوانین	۱۸۲۲ ت و ۳۵۵۰ د	۱٪	۱۸ خ	۰/۲٪
عمله جات خلوت همایونی	۲۵۴۰ ت	۱/۵٪	ندارد	-
عالی شأن	۲۵۰۹۷ ت و ۲۱۶۸ د	۱۵٪	۲۹۵ خ و ۱۴ من	۴/۸٪
اهل نظام	۲۴۷۴۸ ت و ۲۳۵۰ د	۱۴/۷٪	۲۵۹ خ و ۸۱ من	۴/۲٪
پیشکاران	۳۴۷۶ ت و ۶۴۰۰ د	۲٪	۳۰ خ و ۴۸ من	۰/۴٪
پیشتازان	۱۷۹۰ ت و ۴۲۵۰ د	۱٪	ندارد	-
سواران	۱۹۴۸۱ ت و ۱۷۰۰ د	۱۱/۶٪	۲۲۹ خ و ۳۳ من	۳/۷٪
خارج نظام	۳۴۸ ت و ۹۸۱۸ د	۰/۲٪	۳۵ خ و ۳۳ من	۰/۵٪
مخارج ولایتی	۱۵۲۹۵ ت و ۷۲۷۹ د	۹/۱٪	۲۲۶۷ خ و ۷۹ من	۳۷/۳٪
تخفیف و تیول	۵۲۳۵ ت و ۲۱۳۰ د	۳/۱٪	۷۷۷ خ و ۴۴ من و ۱۳ س	۱۲/۸٪
حق الحکومه	۱۵۰۰ ت	۰/۸٪	ندارد	-
مقرری و مستمری	۱۰۵۴۸ ت و ۱۱۷۶ د	۶/۳٪	۱۲۲۷ خ و ۱ من و ۳۳ س	۲۰/۲٪
برات	۲۶۲۴ ت	۱/۵٪	ندارد	-
قبض	۵۰۷۸ ت	۳٪	ندارد	-
جمع کل مخارج	۱۶۷۳۲۷ تومان و ۴۴۴۵ دینار		۶۰۶۶ خروار و ۵۶ من و ۴۶ سیر	

نمودار شماره (۳). مخارج نقدی ایالت همدان و قراگوزلو در سال ۱۳۰۶ ق

نمودار شماره (۴). مخارج جنسی ایالت همدان و قراگوزلو در سال ۱۳۰۶ ق

مقایسه مخارج ایالتی همدان در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۶ ق، تفاوت چندانی را نشان نمی‌دهد. بخش مهمی از مالیات دریافتی به سرکردگان و امرای نظامی پرداخت می‌شد. مخارج این دسته در سال ۱۳۰۶ ق، شامل عالی‌شان ۲۵,۰۹۷ تومان (۱۵٪)، اهل نظام ۲۴,۷۴۸ تومان (۱۴/۷٪)، سواران ۱۹۴۸۱ تومان (۱۱/۶٪)، در مجموع ۶۹,۳۲۶ تومان

برابر با ۴۱/۴۳٪ کل مخارج همدان را در این سال، در بر داشت. بنابراین، نظامیان نسبت به سال ۱۳۰۴ق، تقریباً ۳۲٪ کمتر دریافتی داشتند. بخش اعظم این تفاوت دریافتی ناشی از میزان درآمدهای بیشتر مالیاتی در سال ۱۳۰۶ق و نیز مخارج بیشتر ایالت در همین سال نسبت به سال ۱۳۰۴ق بود (جدول‌های ۱، ۲، ۳، ۴). چنانچه این استدلال پذیرفته شود که مخارج و دریافتی هر گروه نشان‌دهنده جایگاه آن گروه در نظام و نگرش قاجاری بود، می‌توان گفت که نظامیان و سرکردگان نظامی محلی و ملی، بالاترین پایگاه‌ها را داشتند و از مزایای بیشتری برخوردار بودند و بعد از آن‌ها، دیوانیان و نیز کادر اجرایی بودند. این گروه، خود مسئولیت جمع‌آوری و ضابطی مالیات را بر عهده داشتند. در توضیح و ترتیب این دو گروه می‌توان گفت که نظامیان دریافتی نقدی بیشتری داشتند، اما از نظر دریافتی جنسی در جایگاه دوم واقع بودند. گروه دیوانیان و اجرایی از نظر دریافت جنسی در رده اول بودند و در دریافت‌های نقدی، بعد از نظامیان قرار گرفته بودند (جدول ۴، نمودار ۳ و ۴).

سومین گروه در این دسته‌بندی، شاهزادگان و موجب‌بگیران بودند. این گروه، هم دریافتی نقدی و هم دریافتی جنسی داشتند. مخارجی را که صرف این دسته می‌شد، می‌توان هزینه‌های تحمیلی دانست. هزینه‌هایی که حکومت و کارگزاران بر بودجه و مخارج ایالات تحمیل می‌کردند، آن‌ها افرادی را تشکیل می‌دادند که کوچک‌ترین خدمتی برای یک ایالت انجام نمی‌دادند و تنها بر اساس موقعیت و نفوذی که در حکومت داشتند، می‌توانستند صاحب مقرری^۱ و موجب شوند. گروهی از آنان مقامات کشور و طلب‌کاران دولت بودند. آنان حواله‌ها یا برات‌هایی دریافت می‌کردند تا بر حسب مورد، مبلغ آن را از مقامات مالیاتی محلی، یا تیولداران، یا اجاره‌کنندگان مالیات‌ها و عایدات دولتی، دریافت نمایند. هزینه مستمری در سال ۱۳۰۴ق، بیش از ۹۴۹۵ تومان برابر با ۸٪ درآمدها بود (جدول ۲). این مقدار در سال ۱۳۰۶ق، به ۱۰۵۴۸ تومان برابر با ۶/۳٪ رسید که تفاوت چندانی را نشان نمی‌دهد (جدول ۴). حواله‌ها، گاهی بیش از عایدات بودند. حکام مهم از طریق پرداخت این حواله‌ها و مستمری‌ها درآمدهای کلانی به‌دست می‌آوردند. آنان عمالی در تهران داشتند تا حواله‌های مربوط به ایالت خود را از دارندگان آن به مبلغی بسیار پایین بخرند. سپس مبلغ کل این برات‌ها جزو حساب آن حکام یا دولت وارد می‌شد (لمبتون، ۱۳۸۸: ۴۷۷). عده زیادی از افراد بانفوذ، مستمری

۱. آنچه در وجه عمل برقرار داشته باشد (فروغی اصفهانی، ۲۴۸).

دائمی دریافت می‌کردند. بعد از مرگ صاحب چنین امتیازی، بازماندگان، با پرداخت پیشکش به شاه و کسر مبلغی از مستمری اصلی، می‌توانستند این امتیاز را به‌دست آورند. همیشه تعداد زیادی متقاضی برای دریافت مستمری^۱ نیز وجود داشت. نکته اینجاست که برای دریافت این مستمری‌ها، به کار، شغل یا خدمتی نیاز نبود. کسانی که منصب استیفا داشتند، می‌توانستند از راه‌های گوناگون برای خود و بستگانشان حقوق و مستمری برقرار کنند (کرزن، ۵۷۷/۲-۵۷۶). درآمدهای مالیاتی که در محل وصول می‌شد، برای تأمین مصارف دائمی محل به کار می‌رفت. اگر بعد از این جمع و خرج، مبلغی باقی می‌ماند، به مصرف خارجی می‌رسید که مقامات بالاتر در آن سال مقرر کرده بودند. همچنین مواجب کسانی که می‌بایست حقوقشان را از آن ولایت دریافت می‌کردند، به خرج این باقی منظور می‌گردید. اگر اضافه‌ای هم پیدا می‌شد، عاید خزانه می‌گردید (لمبتون، مالک و زارع، ۳۰۸)

گروه دیگری که می‌توان در این آمار تشخیص داد، اهل قلم و اطبا هستند؛ طبقه باسواد و فرهیخته‌ای که از نظر دریافتی نقدی و جنسی در رده‌های آخر واقع بودند. این گروه تنها دریافتی نقدی داشتند (جدول ۱ و ۳، نمودار ۱ و ۳). تنها گروهی را که می‌توان پایین‌تر از آنان مشاهده نمود، عملجات بودند. دریافتی پایین این قشر، نشان از تعداد اندک آنان در دستگاه اداری و دیوانی همدان در عصر قاجار دارد. هر اندازه که به خدمات سایر گروه‌ها، از جمله نظامیان نیاز بود، به خدمات اهل قلم نیاز نداشتند. در فرهنگ و اجتماع ایران در عصر قاجار در ابتدای قرن چهاردهم قمری اهل قلم، نویسندگان و دبیران، جز اندکی، برای انجام امور اجرایی نیاز نبود.

نتیجه‌گیری

اسناد تاریخی از مهم‌ترین منابع برای شناخت تاریخ ایران در عصر قاجاریه محسوب می‌شوند؛ از جمله کتابچه‌های جمع و خرج مالیاتی که به خط سیاق ثبت و ضبط شده‌اند، به‌عنوان اسناد مالی-اجتماعی، جایگاه مهمی در پژوهش‌های تاریخی دارند. کتابچه‌های دخل و خرج به‌سبب نوشتن با خط سیاق، کمتر مورد پژوهش قرار گرفته‌اند. نظر به اهمیت این دسته از اسناد، کتابچه‌های جمع و خرج همدان در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۳۰۶ ق، بازخوانی و تحلیل شده‌اند. هر کدام از این کتابچه‌ها، شامل اطلاعات یک سال

۱. آنچه از نقد یا جنس به طور استمرار ماهانه یا سالانه دهند (دهخدا، ۱۳۷۷).

مالی در ایالت همدان است. مطالعه و پردازش کتابچه‌های دخل و خرج نشان داد که سازمان و شیوه کار مالی در ایالت همدان در عصر قاجار چگونه بوده است. اسناد مذکور، در بردارنده درآمدهای مالیاتی، مصارف و هزینه‌ها و نیز موضوعات اجتماعی است. با وجود اینکه شهر همدان در سده سیزدهم و دهه‌های ابتدایی سده چهاردهم قمری، از رونق تولیدات کارگاهی و نیز بازرگانی برخوردار شد، مهم‌ترین منابع مالیاتی آن، اراضی کشاورزی بود. دیوان استیفا، کتابچه‌های دستورالعمل مالیاتی را به ایالات ارسال می‌کرد و در ایالات به شکل مفاسد در می‌آمد؛ بدین معنا که دخل و خرج ایالت، به تفکیک نقدی و جنسی ثبت می‌شد (مفاسد)، و با برآورد اولیه (دستورالعمل) که در دیوان استیفا تهیه شده بود، اختلاف داشت. در ردیف مخارج کتابچه‌های مالی، رابطه دو سویه نظام اقتصادی و اجتماعی عصر قاجار منعکس شده بود و از طریق پردازش اطلاعات موجود، می‌توان به این رابطه دست یافت. تحلیل مخارج ایالتی نشان داد که در ساختار و تشکیلات نظام قاجار، بالاترین جایگاه به قشون اختصاص داشت. قاجارها بیشترین حمایت مالی را از سران و سواران ایلی به عمل می‌آوردند. بیشترین مخارج به سران قشون متشکل از عالی‌شأن، سران نظام و نیز هزینه نگهداری افواج، سواران و مستحفظان راه‌ها اختصاص یافته بود. مخارج قشون در سال ۱۳۰۴ق، ۷۳/۲۰٪ مخارج ایالتی همدان را در بر داشت. دریافتی نظامیان در سال ۱۳۰۶ق، برابر با ۴۱/۴۳٪ کل درآمدهای همدان بود. تفاوت آشکاری که در میزان مخارج این گروه طی دو سال وجود داشت، ناشی از درآمدهای بیشتر مالیات ایالتی در سال ۱۳۰۶ق، نسبت به سال ۱۳۰۴ق، بود. در ردیف مخارج، بعد از قشون، مصارف دیوانی، حقوق و مزایای حاکم و متولیان و نیز عوایدی کدخدایان که خود مأمور جمع‌آوری مالیات بودند، قرار داشت. کم‌ترین مخارج نیز به ارباب قلم، اطباء، عمله‌جات و مخارج عمرانی ایالت اختصاص داشت. در حالی که بیشترین مالیات از زمین‌های کشاورزی دریافت می‌شد و بار اصلی آن بر عهده زارعان بود، ردیف مخارجی که در خدمت به بخش کشاورزی و رفاه رعایا و کشاورزان باشد، مشاهده نشد. نوعی از مخارج موجود در این اسناد و سایر اسناد مشابه در عصر قاجار، مخارج تحمیلی است. این نوع از مخارج شامل مقرری‌های بی‌حساب، سیورسات و حوالجات بود که از محل عوایدی پرداخت می‌گردید. در واقع بر بودجه ایالات تحمیل شده بود. در میان انواع مخارجی که ذکر شد، مخارج تحمیلی را می‌توان نامشروع‌ترین نوع هزینه در عصر قاجار به حساب آورد که به صورت عرفی و مرسوم، در دستورالعمل و مفاسد حساب قرار می‌گرفت.

منابع

- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان، المآثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان، تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- افضل الملک، غلامحسین، افضل التواریخ، تصحیح منصوره اتحادیه، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
- اوبن، اوژن، ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶م، ترجمه، حواشی و توضیحات از علی اصغر سعیدی، تهران: زوار، ۱۳۶۲.
- اولیویه، سفرنامه اولیویه، ترجمه محمدطاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلامرضا وره‌رام، چاپ اول، تهران: اطلاعات، ۱۳۷۱.
- پاولویچ، م. و. تریا و س. ایرانسکی، سه مقاله در باره انقلاب مشروطه ایران، ترجمه م. هوشیار، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری امیرکبیر، ۱۳۵۷.
- پورشافی، مجید، اقتصاد کوچه، گزارش پول ملی ایران، هزینه‌های زندگی و دستمزدها، تهران: گام نو، ۱۳۸۵.
- پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه پولاک، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۱.
- جکسن، ویلیامز، سفرنامه جکسن. ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی، ۱۳۵۲.
- جمال‌زاده، محمدعلی، گنج شایگان، تهران: کتاب تهران، ۱۳۶۲.
- خانی‌زاده، مهدی، حسن آبادی، ابوالفضل، «سازمان و تشکیلات داخلی قشون دوره قاجار با تکیه بر مجموعه حسن‌زاده موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، گنجینه اسناد، سال ۲۵، ش ۳، پاییز ۱۳۹۴.
- خاوری شیرازی، فضل‌الله، تاریخ ذوالقرنین، به کوشش ناصر افشارفر، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
- خسرویگی، هوشنگ، «تشکیلات اداری ایران در عصر قاجار»، زمانه، شماره ۷۴-۷۳، مهر و آبان ۱۳۸۶.
- دروویل، گاسپار، سفر در ایران، ترجمه: منوچهر اعتماد مقدم، تهران: شبانویز، ۱۳۷۰.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- دهنوی، نظام‌علی، «سازمان دیوانی و تحول آن در دوره قاجار (عهد اول) ۱۲۱۰-۱۲۶۴ ه.ق»، گنجینه اسناد، ش ۵۰-۴۹، بهار و تابستان، ۱۳۸۲.
- روستایی، محسن؛ عبدلی آشتیانی، اسدالله، «بازخوانی کتابچه جمع و خرج ولایات ایران در عصر مظفری»، پیام بهارستان، دوره ۲، سال ۵، ش ۱۸، ۱۳۹۱.
- سام، علی، «اصحاب فرمان نویسی در عهد قاجار»، گنجینه اسناد، دوره ۲۴، ش ۱، ۲۰-۶، بهار، ۱۳۹۳.
- سایکس، سرپرسی، تاریخ ایران، ج ۲، ترجمه محمد تقی فخرداعی گیلانی، تهران: نگاه، ۱۳۹۱.
- شهبازی فراهانی، داریوش، تاریخ سکه در دوران قاجاریه، چاپ اول، تهران: بورک‌ی، ۱۳۸۰.
- صفی‌نژاد، جواد، کوششی در آموزش خط سیاق، تهران: کتابخانه ملی، ۱۳۸۷.
- عبدلی آشتیانی، اسدالله، سیاق: تاریخ، آموزش، دیوان سالاری و ریاضی حسابداری، ج ۲، تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۵.
- عبدلی آشتیانی، اسدالله، «کتابچه مواجب و سیورسات اطبا و جراحان فوج ظل السلطان»، پیام بهارستان، دوره ۲، سال ۵، ش ۱۹، ۱۳۹۲.
- عبدلی آشتیانی، اسدالله، «بازخوانی کتابچه انبار ذخیره به خط سیاق (۱۳۰۲ ه.ق)»، پیام بهارستان، دوره ۲، سال ۶، ش ۲۱، ۱۳۹۲.

- عضدالملک، سفرنامه عضد الملک به عتبات، تصحیح حسن مرسلوند، تهران: موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۰.
- عیسوی، چارلز، تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ق)، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ۱۳۶۲.
- فروغ اصفهانی، محمد مهدی، فروغستان، به کوشش ایرج افشار، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
- فشاهی، محمدرضا، تکوین سرمایه‌داری در ایران، تهران: گوتنبرگ، ۱۳۶۰.
- فلاندن، اوژن، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نورصادقی تهران: اشراقی، ۱۳۵۶.
- فلور، ویلم، اوزان و مقیاس‌ها در عصر قاجار، مترجم مصطفی نامداری منفرد، تهران: آباذبوم، ۱۳۹۱.
- کاظم بیگی، محمد علی؛ سید حسینی، مصطفی (۱۳۹۰)، «مالیات و هزینه‌های ولایات در دوره قاجاریه: کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود (۱۲۹۴-۱۲۹۵ ه ق)»، تاریخ و تمدن اسلامی، سال هفتم، شماره سیزدهم، بهار و تابستان، ۱۳۹۰.
- کرزن، جرج، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۲، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
- گاردان، آلفرد، مأموریت ژنرال گاردان در ایران، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: نگاه، ۱۳۶۲.
- لمبتون، ا. ک. س، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
- لمبتون، ا. ک. س، «زمین‌داری و درآمد ارضی و اداره امور مالی در سده نوزدهم»، در: تاریخ ایران کمبریج، دوره افشار، زند و قاجار، به سرپرستی پیتر آوری، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: جامی، ۱۳۸۸.
- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، ج ۱، تهران: زوار، ۱۳۷۱.
- مصدق، محمد، خاطرات و تألمات دکتر محمد مصدق، با مقدمه غلامحسین مصدق، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی، ۱۳۶۶.
- معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ۶ جلد، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۳-۱۳۴۲.
- مکنزی، چارلز فرانسیس، سفرنامه شمال، ترجمه منصوره اتحادیه، تهران: نشر گستره، ۱۳۵۹.
- موریه، جیمز، سفرنامه جیمز موریه (سفر دوم)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس، ۱۳۸۶.
- ولی، عباس، ایران پیش از سرمایه‌داری، ترجمه حسن شمس‌آوری، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰.
- ویشار، جان، بیست سال در ایران، مترجم علی پیرنیا، تهران: نوین، ۱۳۶۳.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۴.

اسناد

- کتابچه جمع و خرج مفاصا حساب ایت نیل ۱۳۰۵ همدان و قراگوزلو، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره بازیابی، ۹۱۶۰.
- کتابچه مفاصا حساب جمع و خرج مفاصا حساب سیچقان نیل ۱۳۰۶ همدان و قراگوزلو، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره بازیابی، ۹۱۶۲.
- موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، مجموعه ق، سند شماره ۶۸.

نسخه خطی

خلاصه السیاق (سنگی)، حسن خان دبیر قاجار ابن میرزا باقر تفرشی قمی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما)، شماره بازیابی ۶-۹۵۶۳.

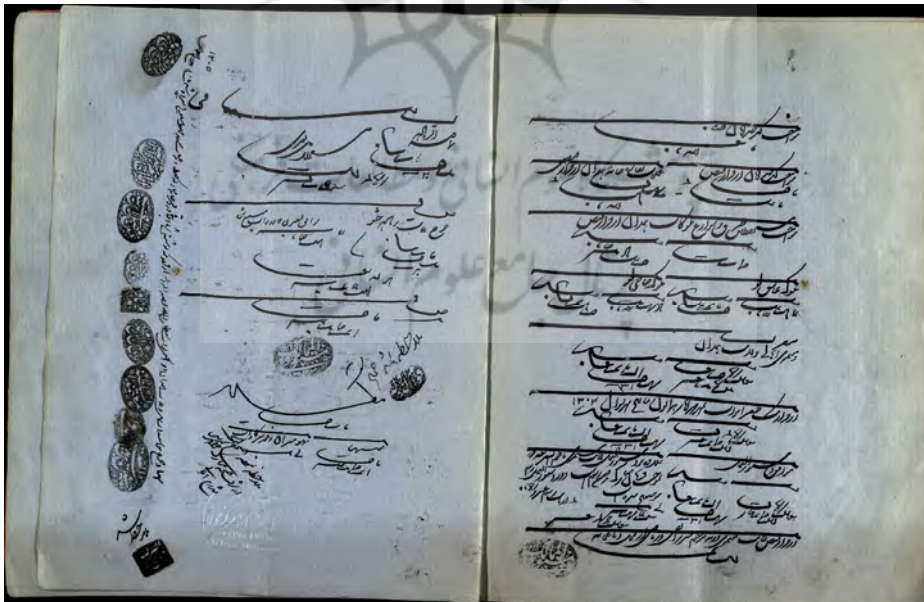
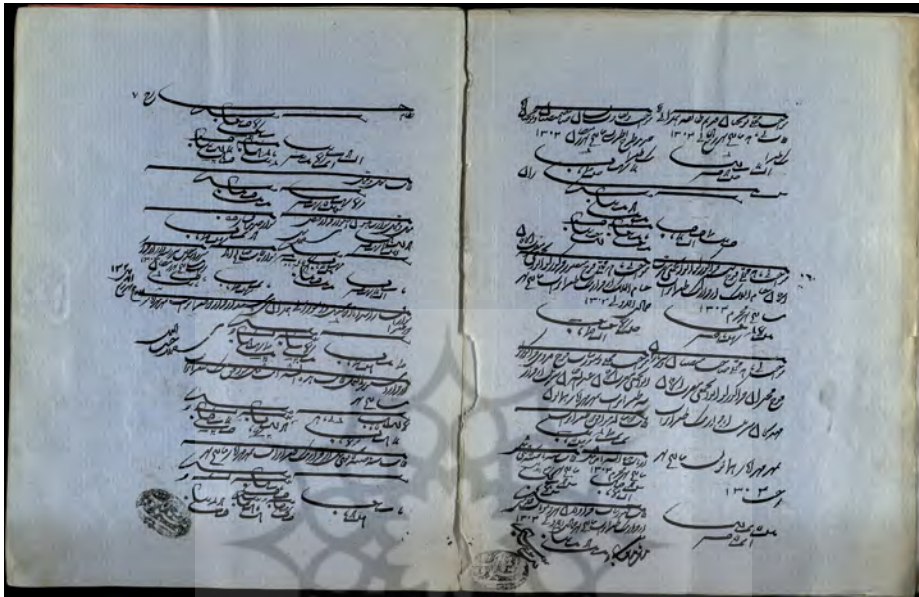
سعادت نامه (رساله فلکیه)، عبدالله بن علی فلک علای تبریزی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره بازیابی ۶۵۴۱.

سیاق، محمدمهدی بن حاج محمدرضا، کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره بازیابی ۶۵۴۳/۳.

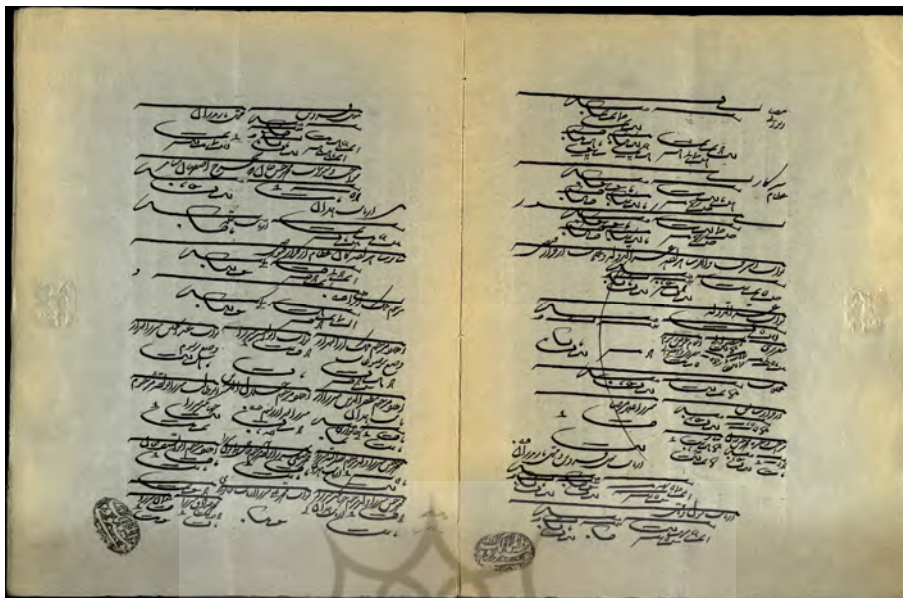
Diplomatic and Consular Reports, Report for the year Ending March 20, 1914 Trade of Khorasan, Annual Series. No 5211, 1-20, London: Harrison and Sons, 1915.

ضمیمه تصاویر کتابچه

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی